

*А.Ф. Ибраева*¹, З.С. Тайшыбай², С.З. Мәлікова³*

*¹т.ғ.д., профессор Манаи Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан Университеті
(Петропавл қ., Қазақстан Республикасы), E-mail: akmaral1971@mail.ru*

*²Еңбек сіңірген профессор, ф.ғ.к., доцент, Манаи Қозыбаев атындағы
Солтүстік Қазақстан Университеті (Петропавл қ., Қазақстан Республикасы), E-mail: zarkyn-42@m*

*³т.ғ.к., Солтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағатының директоры,
(Петропавл қ., Қазақстан Республикасы), E-mail: malikova_saule@mail.ru*

ПЕТРОПАВЛ УЕЗІ АҚҚҰСАҚ БОЛЫСЫ: АЛАШ ӘСКЕРІН ҚҰРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Тәуелсіздік жылдарында Алаш қозғалысына деген көзқарас Кеңестік қоғамдық қатынастардың салдарынан ұмытылып бара жатқан сипатынан өзгеріп, ұлттық идеология деңгейіне көтерілді. Алаш қайраткерлерінің еңбектері жаңаша бағаланып, зерттеушілердің соңғы буынның санасынан лайықты орын алуда. Мақалада Қазақстан тарихындағы Алаш қозғалысының, қозғалыс тудырған Алаш саяси партиясының және Алашорда үкіметінің Солтүстік Қазақстандағы қызметін зерттеуге арналған. Аймақтағы Алаш саяси қозғалысының қайраткерлері, олардың қозғалысқа қатысуынан бастап, күрескерлік деңгейге көтерілуі нақты мысалдармен сипаттау. Мәселен, осы уақытқа дейін Алаш қозғалысының күрес-керлік сипаты толық ашылған жоқ. Тіпті, «Алашорда үкіметі жарияланбаған, саяси партияның бағдарла-масы жарық көргенімен, нақты қимылдарға кіріспеген» деген сияқты пікірлер де бар. Оның ішінде, Солтүстік Қазақстандағы Алашорда қайраткерлерінің есімдері ғана аталып, өмірбаян деректері толық зерттеу маңызды орынға ие. Қазақстан тарихшылары жеткен бірқатар ғылыми жетістіктер баршылық. Біз мақалада тарихилық және объективтілік принциптерді ұстана отырып, қоғамдық құбылыстар қандай күрделі болса да, еліміздің бастан кешкен басқа да оқиғалармен ажырамас бірлікте өрбігенін көрсетуге күш салдық. Кеңес кезінде жарық көрген зерттеулерге сын көзбен қарай отырып, жаңа әдіснама негізінде тарихнамадағы ескірген көзқарастардың салқынына ұшырамастан тарихи шындықты қалпына келтіруге тырыстық. Сондықтан, Алаш қозғалысы тарихын, оның ішінде солтүстік өңірдегі құбылыстарды бағалауға жаңа дерек көздерін пайдаландық. Бұл дерек көздерінің ақпараттық мүмкіндіктері әр уақытта толық болмағандығын көрсетуіміз керек.

***Түйін сөздер:** Алаш қозғалысы, азаттық күресі, қоғамдық сана, тәуелсіздік, мемлекет құрылысы, Алаш әскері.*

*Ибраева А.Г. *¹, Тайшыбай З.С. ², Маликова С.З. ³*

*¹д.и.н., профессор, Северо-Казахстанский университет им. М.Козыбаева
(г. Петропавловск, Республика Казахстан), E-mail: akmaral1971@mail.ru*

*²Заслуженный профессор, к.ф.н., доцент, Северо-Казахстанский университет им.
М.Козыбаева (г. Петропавловск, Республика Казахстан), E-mail: zarkyn-42@mail.ru*

*³к.и.н., директор Северо-Казахстанского государственного архива
(г. Петропавловск, Республика Казахстан), E-mail: malikova_saule@mail.ru*

ПЕТРОПАВЛОВСКИЙ УЕЗД АҚҚУСАҚСКАЯ ВОЛОСТЬ: НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ АРМИИ АЛАШ

Аннотация

За годы независимости отношение к движению Алаш изменило свой забытый характер из-за советских общественных отношений и поднялось до уровня национальной идеологии. Труды деятелей Алаша по-новому оцениваются и занимают достойное место в сознании последнего поколения исследователей. Статья посвящена изучению деятельности Алашского движения в истории Казахстана, Алашской политической партии и правительства Алашорды в Северном Казахстане. Охарактеризовать на конкрет-ных примерах деятелей политического движения Алаш в регионе, начиная с их участия в движении и заканчивая подъемом на бойцовский уровень. Например, до сих пор бойцовский характер движения Алаш не был полностью раскрыт. Есть даже такие комментарии, как:» правительство Алашорды не было опубликовано, программа политической партии не вступила в конкретные действия". В том числе, имена деятелей Алашорды в Северном Казахстане и биографические данные занимают важное место. Есть ряд научных достижений, достигнутых историками Казахстана. В статье мы постарались показать, что, придерживаясь принципов историчности и объективности, общественные явления, какими бы сложными они ни были, разворачиваются в неразрывном единстве с другими событиями, которые пережила наша страна. Критикуя исследования, опубликованные в советское время, мы пытались восстановить истори-ческую реальность на основе новой методологии, не подвергаясь холоду устаревших взглядов в историо-графии. Поэтому мы использовали новые источники для оценки истории движения Алаш, в том числе явлений в северном регионе. Мы должны показать, что информационные возможности этих источников не всегда были исчерпывающими.

Ключевые слова: движение Алаш, освободительная борьба, общественное сознание, независимость, государственное строительство, армия Алаш.

*A.G. Ibraeva*¹, Z.S. Taishybay², S.Z. Malikova³*

¹Doctor of Historical Sciences, Prof, North Kazakhstan University named after M. Kozybayev (Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan), E-mail: akmaral1971@mail.ru

²Honored Professor, Candidate of Philological Sciences, Associate Prof, North Kazakhstan University named after M. Kozybayev (Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan), E-mail: zarkyn-42@mail.ru

³Candidate of Historical Sciences, Director North Kazakhstan State Archive, North Kazakhstan State Archive, (Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan), E-mail: malikova_saule@mail.ru

PETROPAVLOVSK UYEZD KAZAN PARISH: SOME ISSUES OF THE FORMATION OF THE ALASH ARMY

Abstract

Over the years of independence, the attitude towards the Alash movement has changed its forgotten character due to Soviet public relations and has risen to the level of national ideology. The works of Alash figures are evaluated in a new way and occupy a worthy place in the minds of the last generation of researchers. The article is devoted to the study of the activities of the Alash movement in the history of Kazakhstan, the Alash political party and the government of Alashorda in Northern Kazakhstan. To characterize the figures of the Alash political movement in the region by concrete examples, starting with their participation in the movement and ending with the rise to the fighting level. For example, until now, the combative nature of the Alash movement has not been fully disclosed. There are even comments such as: «the government of Alashorda has not been published, the program of the political party has not entered into concrete actions». In particular, the names of Alashorda figures in Northern Kazakhstan and biographical data occupy an important place. There are a number of scientific achievements achieved by historians of Kazakhstan. In the article we tried to show that, adhering to the principles of historicity and objectivity, social phenomena, no matter how complex they may be, unfold in inseparable unity with other events that our country has experienced. Criticizing the research published in Soviet times, we tried to restore historical reality on the basis of a new methodology, without being exposed to the cold of outdated views in historiography. Therefore, we used new sources to assess the history of the Alash movement, including phenomena in the northern region. We must show that the information capabilities of these sources have not always been exhaustive.

Keywords: Alash movement, liberation struggle, public consciousness, independence, state building, Alash army.

Кіріспе

«Қазақстан Республикасында қоғамдық сананың қалыптасу концепциясында» «қазіргі кезде Тәуелсіз Қазақстан Республикасының жаңа тарихы жасалып жатқанда, өткен тарихты түзетіп, жаңаша

ой-талқысынан өткізу қажет» деп жазылғандай, тарихтың өткен кезеңін нақты сипаттау үшін тарихи білімді үзіп-жұлу және бұрмалау үрдісін түзетіп, шындық негізінде саралау қажет. Әсіресе, кеңес заманындағы Қазақстан тарихының ой-санамыздан қайта өткізу қажет. Сөйте отырып, қоғамда тарихқа сыйлау көзімен қарау, мәдениеттілік деңгейіне көтеру, тарихи деректерді құметтеу міндет. Демек, алдын-ала біржақты көзқарасқа берілмей, тарихилық және ғылыми ақиқат принциптерін ұстана отырып, еліміздің өткендегі өмірін нақты және шындық сипатында баяндау маңызды.

Материалдар мен әдістер.

Тақырыпты зерттеу барысында Алаш әскеріне қатысты бұрыннан белгілі деректер мен ғылыми айналымға енгізіліп отырған архив басылымдары, мерзімдік баспасөз құжаттарын қарастыра отырып, объективті түрде баға беруді мақсат етіп қойылған.

Мақаланы жазу барысында көптеген осы уақытқа дейін жарық көрген ғылыми еңбектер сараланды, республиканың бірқатар белді архив қорларында бұрын ғылыми айналымға енгізілмеген құнды деректер-мен жұмыс жасалды. Мәселен, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің қорларынан Солтүстік Қазақстан облысы бойынша тәркілеуге ұшыраған байлардың жеке істері, Қазақстан Респуб-ликасы Президентінің архивіндегі Алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметі, қилы тағдыры, құнды мұралары және тергеу істері; Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архиві; Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архивіндегі ХХ ғасырдың басындағы Кеңес үкіметінің орнауымен қабылданған заңнамалық құжаттар, Алаш әскеріне қатысты құжаттар ғылыми мақала мазмұнының терең ашылуына арқау болды. Айталық, Алаш қайраткерлеріне қарсы құзырлы органдардың құпия іс-әрекет-терінің ұйымдастырылуы олардың жеке істерінде сақталған құжаттардан көрінеді. Қазақстанның бүкіл саласын қадағалап отырғысы келген большевиктер жоғары билік орындары үшін кеңейтілген құжаттар кешенін даярлады. Партиялық басшылық үшін берілетін біріккен мемлекеттік саяси басқарманың құпия деректері сталиндік әміршіл-әкімшіл саясаттың орнығуына байланысты саяси мәселелерге ерекше мән берді. Бүгінгі таңда осы және басқа да мәліметтер арқылы Алаш қайраткерлерінің қасіреті жан-жақты ашуға мүмкіндік туып отыр.

Жоғарыда аталған зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері архив құжаттарын, мәліметтік жинақтар-ды, шолуларды, белгілі қоғам қайраткерлерінің естеліктері мен мақалаларын, сол кезеңдегі баспасөз жарияланымдарын, тақырыптық құжаттар мен жинақтарды біріктіріп отыр. Күрделі кезеңдердегі тарихи оқиғаларды зерттеу барысында архивтік деректердің ғылыми айналымға молынан қосылуы тақырыпты ашудың ерекшелігі болып табылады және олар бір жүйеге келтіріліп, сыни тұрғыдан талданды. Ғылыми зерттеу барысында тарихилық, жүйелілік, салыстырмалы талдау сияқты әдіснама жиынтығы мен жинақ-тау, объективтілік, ғылыми таным ұстанымдары басшылыққа алынды. Мақалада нақты тарихи қажетті-лік, тарихи тағылым, тарихи зерде негізінде қоғамдық-саяси мәселелер бойынша жаңа көзқарастар, ғылыми ойлар ескеріліп отырды.

Алаш қозғалысын республикалық деңгейде сипаттауға В.З. Ғалиевтың, З.Қ. Қасымбаевтың, М.Қ. Қозыбаевтың, С.Ф. Мажитовтың, Б.К. Рақымбекованың және басқаларының теориялық-әдіснамелік мақалалары көмектесті. Ғылыми ақпараттың бұл түрі қарастырылып отырған уақыт аралығындағы тарих-намалық жағдайды сипаттайды. Қорытындылар. Ақпарат көздері ретінде газет-журнал мақалалары, есте-ліктер, тергеу материалдары пайдаланылды. Публицистикалық еңбектерді пайдаланудың нақты себеп-тері: ХХ ғасырдың бірінші ширегіндегі бұқаралық ақпарат құралдары, әсіресе «Қазақ», «Сарыарқа», «Үш Жүз» т.б. газеттер бетінде Алаш қозғалысына байланысты саяси, ақпараттық, танымдық материалдарды көп басты. Ұлттық сананы оятып, күрескерлік рухқа дайындаған Алаш ұранды баспасөз нұсқалары да толық зерттелмеген. Айталық, «Жас Азамат» (1918-1919) газеті Алаштық «Қазақ» газетінің ізбасары, дәстүр жалғастырушысы бола тұра, басылымның саяси бағасы берілген жоқ. Солтүстік Қазақстанда Алаш әскерін құру жөніндегі бастамалар осы уақытқа дейін тарихи бағасын алған жоқ. Тіпті, 1918 жылы жазда Петропавл уезінің Аққусақ болысында Міржақып Дулатов бастаған Алаш қайраткерлерінің өткіз-ген көп адамдық жиыны туралы ауызекі әңгімеден басқа ешқандай ақпар қалмаған. Жоғарыда аталған оқиғалар нақты деректер негізінде байыпты зерттеуді, Алаш қозғалысының маңызды көріністері ретінде бағалауды қажет етеді.

Талқылау

Мақаланың тақырыбы бүгінгі күні көкейкесті болатын себебі, бүкілқазақтық сипат алған Алаш қозғалысының Қазақстанның солтүстік аймағында арнайы зерттелмеген, ашылмаған қырлары көп мәселе болып табылады. Ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихында елеулі орын алған күрестің солтүстік аймақ-тағы сипаттары мен нәтижелері жеке зерттеуді, архив құжаттары негізінде арнайы тексеруді қажет етеді.

ХХ ғасырдың басындағы Ресейдің және оның отары болған қазақ өлкесінің қоғамдық-саяси жағдай-лары жеке адамдар мен топтардың наразылығынан ғана емес, экономика мен әлеуметтік саладағы жағ-

дайлар, Ресейдің бастан кешкен сәтсіздіктері, мысалы орыс-жапон соғысы сияқты құбылыстардың ықпалына қарай қалыптасқаны тарихи шындық. Осының бәрі жиналып келіп, Петербургтегі Сарай алаңын-да көпшілікке оқ ату оқиғасы «Бірінші орыс революциясы» деп аталған тарихи құбылысты туғызды.

1905 жылғы 6 тамызда жарық көрген «Мемлекеттік Думаны құру жөніндегі» патша манифесі Ресейдің халқының бір тобына бостандық бергендей болса, екінші тобын, оның ішінде қазақтарды, саяси жағынан тежеп, арнайы ереже шығарды. Ереже бойынша, мысалы, Семей облысындағы қоныс аударып келген 63 мың қазақ емес азаматтар бір депутат ұсына алатын болса, 625 мың қазаққа Думадан екі орын берілді. Яғни, станицада тұратын орыс этносының дауыс үлесі ауылда тұратын қазақтардан 10 есе артық. Көзі ашық, көкірегі ояу, қоғамдық-саяси құбылыстардың ара-жігін ажырата білетін азаматтар ғана бұл өзгерісті түсінетін. Мұндай азаматтар қазақ арасында бар еді (Григорьев В.К., 2008: 21).

Әлихан Бөкейханов Омбыда тұрса да, Қоянды жәрмеңкесі сияқты қазақтың үш Жүзінің өкілдері жиналатын жерде жиын өткізуді және съезд дәрежесіндегі жиында қазақ ұлттың жанды мүдделерін қорғайтын петиция даярлауды ұйымдастырды. Әрине, петицияның мәтінінде қазақтың ұлттық мемлекет-тігі, тәуелсіздігі туралы мәселелер қозғалған жоқ. Дәлірек айтқанда, сол кезең үшін ең маңызды деген ұлтты этнос ретінде сақтап қалудың шарты болып табылатын азаматтық құқықтар, жер мәселесі, ар-ождан, ана тілінің басымдығы, баспасөз нұсқалары туралы мәселелер қозғалды.

Бір сөзбен айтқанда, қазақ зиялыларының азаттық жолындағы ұйымдасқан саяси күресі 1905 жылдан басталды дегенде, отарлаушы империя билігінен патша өкіметінен азаматтық құқықтарды ашық және батыл талап етудің пікір айтудың басты жолы ретінде таңдалды.

Отаршыл мемлекеттің іргесі сөгіліп, шаңырағы шайқалған сәтті пайдаланып, қазақ халқының тәуелсіздік күресін бастап кетті. Әлбетте, қару көтеріп, қантөгіс жолымен емес, саяси-әлеуметтік, экономикалық-құқықтық талаптар қою арқылы өркениетті жолмен Қазақ мемлекетін құрудың жолдарын іздестірді. Ол үшін алдымен орыс империясының құрамындағы жұрт ретінде қазақтар өздерінің заңды құқықтарына кепілдік беруді талап етті (Қойгелдиев, 2021: 129).

Тарихта «Қарқаралы петициясы» деген атпен белгілі болған талап-арыз (Шынында біреу ғана емес. – авт.) зерттеушілер назарына ерте-ақ ілінген болатын. Көрнекті ғалым Санжар Асфендияров «История Казахстана с древнейших времен» деген еңбегінде бірінші орыс революциясының дүмпуімен қазақ дала-сында отаршылдыққа қарсы наразылық бой көтерудің көрініс ретінде дүниеге келген бұл петиция туралы білген. Бірақ, ол өз кезіндегі идеология ықпалынан шыға алмай, бұл қозғалыстарға біржақты, тіпті немқұрайлы баға береді (Асфендияров, 1993: 127). «...Қазақ газеттері шыға бастайды, қоғам қайраткер-лерінің, «құрметті адамдардың», яғни, билер мен ақсақалдардың съездері жиналады. Көптеген съездер (Қарқаралы, Орал, т.б.) дәл сол «құрметті адамдар» мен интеллигенцияның съездері еді. Жиындарда үкімет атына петициялар мен тілек-өтініштер қабылданды. Әсіресе, отарлау саясатына көп орын берілді, өйткені қоныс аудару белгілі дәрежеде қазақ қоғамының барлық қабаттарына залал келтірді».

Ал, екінші бір ірі қайраткер Тұрар Рысқұлов осы мәселе жөнінде: «1905 жылғы манифестке байланысты қазақтар арасында митингілер өткізілді, дін және жер тақырыбына петициялар жазылды...» деп, – көрсетеді. Осылайша, көтерілген мәселелер «Дін және жер» тақырыбы төңірегінде шектеліп қалған деп білген. Бұған да коммунистік идеологияның салқыны тиген.

Шет елдерде жүріп отарлық езгідегі қазақ халқының мүддесін қорғаған, Кеңестік құрылысты үнемі сынап өткен көрнекті қоғам қайраткері Хасен Оралтай «Алаш-Түркістан түркілерінің ұлт-азаттық ұраны» деген еңбегінде Қарқаралы петицияларының жазылуына байланысты жиындарды «Алаш» партиясының бастау шағы деп түсіндіреді. «Партиялық қызмет жасырын жүргізілгендіктен, – дейді Х.Оралтай, – Алаш партиясының тұңғыш (құрылтай) съезі 1905 жылы маусым айында 14500 қазақ түркісінің қатысуымен Қарқаралыда өткізілді. Бірақ, ресми түрде Алаш партиясының съезі болып есептелмейді. Солай болған-мен де 1905 жылғы съезд Алаш партиясының съезі екендігіне күмән жоқ. Өйткені, 1905 жылы съезді ұйымдастырушылар, оның басқарушылары және онда шығып сөйлегендердің бәрі Алаш партиясының мүшелері еді. Бұл съезге Алаш партиясының лидері Әлихан Бөкейханұлының өзі қатысты». Х.Оралтай бұл арада істің мән-жайын толық білмегендігін көрсетеді. 1905 жылғы маусымда Ә.Бөкейхан Қояндыда болмаған. Мұрағат деректері Әлекеңнің Омбыда екенін, Қояндыда жазылған наразылық талап-хаттарды «Омбыда қабылдап, Петербургке өзі алып кеткендігін айғақтайды». Ресейдің орда қаласында Әлекең бұл хаттарды патша кеңсесіне тапсырумен бірге, бірнеше саяси газеттерге ұсынып, жариялатқан.

Ал, енді Қарқаралы жиындарының Алаш съезі екендігін дәлелдеу үшін Х.Оралтай Ә.Бөкейханның 1910 жылы жариялаған «Киргизы» деген еңбегіне сілтеме жасайды (Букейханов, 1910: 599).

Бұл арада автор «съезд» деген атауды бірнеше рет ауызға алғанда С.Асфендияровтың жоғарыда аталған еңбегіне жүгінген болуы тиіс.

Кеңес дәуірінің басқа да зерттеушілері Қарқаралыда халық атынан қабылданған осы құжаттардың маңызын ұнатпаса да, болған істі мойындаған: «Бұл петицияның жалпықазақтық сипаты болды және шын мәнінде алаш қозғалысының саяси негізін салды». (Браинин С., Шафиरो Ш., 1936: 53].

Семейде шығып тұрған орыс тіліндегі «Семипалатинский листок» газетінің 1906 жылғы 84-85 сандарында: «Қайткен күнде де еңбекшілерді революциялық күреске қатыстырмау үшін, феодалдық қазақтың байшыл көсемдері мен мұсылман дінбасылары «Петиция» науқанын ұйымдастырды. 1905 жылы 25-шілдеде Қоянды жәрменкесінде (Қарқаралы қаласына жақын) байлар съезі болды, онда патшаның атынан петиция дайындалды. Көтерілген басты мәселелер: қазақ жерінде ерекше мұсылмандық діни басқару жүйесін құру, мешіттер салу, діни медреселер ашу, Меккеге қажылыққа баруға рұқсат беру», деп жазылды.

Қазақ КСР-і тарихының, кейінге дейін «Қазақстан тарихы» деген кітаптардың беттерінде де осы мазмұндағы топшылаулар орын алды.

Қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы ұзақ та ұлы күресінің ұзын көшіндегі осы кезең жөнінде Мұхтар Әуезовтің ертеде-ақ жазған мына сөздеріне разы боламыз. «1905 жылы Қарқаралыда Ақаң мен басқа біраз оқығандар бас қосып, кіндік өкіметке қазақ халқының атынан петиция (арыз-тілек) жібергенін» көрсеткен М.Әуезов сол құжаттың мазмұнын бұрмаламай, нақты берген. «Ол петицияда аталған үлкен сөздері - бірінші - жер мәселесі. Қазақтың жерін алуды тоқтатып, переселендерді жібермеуді сұраған. Екінші - қазақ жұртына земство беруді сұраған, үшінші – отаршылардың орыс қылмақ саясатынан құтылу үшін ол күннің құралы барлық мұсылман жұртының қосылуында болғандықтан, қазақ жұртын мүфтиге қаратуды сұраған». «Мүфтиге қаратуды сұраудың» өзін М.Әуезов «отаршылардың орыс қылмақ саясатынан құтылу үшін» қолданған амал екенін дәл басып көрсеткен.

Қазақ КСР тарихы бес томдығының 1979 жылы шыққан 3-ші томында Қарқаралыдағы 1905 жылғы 15-қарашадағы Жақып Ақбаев ұйымдастырған митингінің құны оған «жұмысшылардың, қоныс аударған шаруалар мен солдаттардың және ауылдар мен болыстардан келген атты қазақ жігіттерінің қатысқанды-ғында» ғана екендігі көрсетілген. Бұл тұжырым сол күйінде, 1957 жылғы «Рабочее и аграрное движения в Казахстане в 1907-1914 годах» деген жинақтан алынған болса, сол бетімен Алматыда 1993 жылы басылып шыққан «Қазақстан тарихының очерктеріне» де көшіріліп берілген.

Одан беріде 1994 жылы шыққан «Қазақстан тарихы» деген кітапта 1905-1907 жылдардағы қозғалыс-қа «өлкеге қоныс аударып келген орыс жұртының өкілдері ғана қатысты», «Қазақстанның жергілікті халқының мүдделері қозғалмады» деген тұжырым да сол баяғы ескірген, жетесіз сарын. Сөйтсек, автор «Мұнда таптық интернационалдық пролетарлық қозғалысқа негіз болар жағдайлардың тым жетімсіз» екендігіне тоқсаныншы жылдардың ортасында, маркстік тұрғыда өкініш білдірген екен (Әбдіәкімов, 1994: 105).

Егер Ресей патшасының Манифесі – (адам құқығын еріксіз таныған басты құжаты) көтерілістің қуаты тегеуріні салдарынан қабылданғанын түсінетін болсақ, сол көтеріліске белсене қатысқан қазақ халқының, халықты бастаған азаткер қайраткерлердің еңбегі екендігін де мойындап, лайықты бағасын беруіміз керек.

Тарихи ғылыми-зерттеу еңбектерде, оқулықтарда қазақ даласындағы саяси күрестің патша Манифесімен байланысты өршуі 1905 жылғы қараша айынан бастап белең алғаны көрсетіледі. Шынында, және мұны атап айту керек бұл – Қыр өлкесіндегі саяси күрестің екінші кезеңі жарты жыл бұрын Қояндыда болған қалың қауым жиындарынан басталады. «Бүкіл елдік наразылықтың қазақ қоғамына бұрын тән емес петиция түрінде көрінуіне түрткі болған тұңғыш россиялық революция болған да, ал оны жазған азаттық қозғалысының басына келген жана әлеуметтік күш – ұлт-азаттық интеллигенция өкілдері еді».

«Қарқаралы петициясы» деп аталып жүрген құжатбұл жалғыз ғана петиция емес. Біздің анықтауымыз бойынша, әрқайсысы өзінше бөлек, дербес мазмұндағы бірнеше құжат. Олар, атап айтқанда, жеке-жеке: Ресей Императорына, Министрлер Кеңесінің төрағасына, ішкі істер министріне жолдаған. Мұрағат құжаттарына қарағанда жиындарды өткізіп, петицияларды жазып, халық өкілдеріне қол қойғызғандардың ішінде Жақып Ақбаев, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Көлбай Тоғысов, Ахметқали Аяғанов бар. Басқа дәл қандай азаматтардың қатысы жөнінде мағлұматтар табылмай отыр. Құжаттың көшірмелері Петербургте шығатын «Сын отечества» и «Русские ведомости» газеттерінің редакциясына жолданды (ҚР ҰҚКА. 9-қ. 1-т. 2370-іс. 126–127-пп.).

Петицияда қазақ халқы саяси, әлеуметтік-экономикалық маңызды мәселелер қарастырылды. Атап айтқанда, қазақтар Мемлекеттік думаға – Ресей парламентіне сайлану құқығын талап етті. Ауыл, болыс әкімшіліктерін мен хатшыларды сауатты қазақтардан тағайындау; қазақ ауылдарына христиан уағызшы-лардың келуіне тыйым салу; мешіт, медреселер салуға, баспахана ашып, газет, кітап шығаруға

рұқсат беру; іс қағаздары, құжаттар қазақ тілінде жазылуын; билер сотын әділет министрлігі құрамына беру; жер мәселесін қазақтарға тиімді түрде шешу, балығы, тұзы бар өзендер мен ормандарды пайдалану, зауыт салу, пайдалы қазбалары бар жерді жалға беруге рұқсат беруді сұрады.

Ә.Бөкейханов «Қазақтар» атты мақаласында осы петициялардың маңызы жөнінде былай деп жазды: «Ол құжаттардан дінге және жерге қатысты мәселелер, саяси бостандық мәселелерінен де бұрын алға қойылды. Арыз-тілек хаттыдайындауға орыс әдебиетінің негізінде тәрбиеленіп, еуропалық мәдениетке құлай сенетін, отанының бақытын батыс мәдениетінің жемістерін тиімді пайдалана білу – деп есептейтін, діни мәселелерді екінші қатарда қарастыратын интеллигенттер де, сондай-ақ, шығыс мәдениетімен сусындап, ұлттық діни өзгешілікті насихаттауға ерекше ден қоятын зиялылар да араласты. Бұлардың алғашқысын батысшылар, екіншісін-түрікшілдер деп атауға болар еді. 1905 жылдың мауысымында қазақ даласының хақ орта тұсында, Қарқаралы оясындағы Қоянды жер мүнкесінде 14 500 қазақтың атынан министрлер кеңесінің төрағасына жолданған арыз-тілек хат азаттық аңсаған халықтың оянған санасының алғашқы үн қатуы еді...».

Патша үкіметінің Қазақстанда әкім-қаралары бұл бастамадан саяси үрей сезіп, оның Ә.Бөкейханов бастаған авторларын қуылға ұшыратты. Дін қайраткерлерінің жер аударды. 1906 жылы 8 қаңтарда Тұзқалада Ә.Бөкейханов, Қарқаралыда Ж.Ақпаев тұтқындалды. Көкшетау мешітінің имамы Науан хазірет Таласов пен медресе мұғалімі Шәймерден Қосшығұлов тұтқындалып, жер аударылды. Ш.Қосшығұловқа тағылған айып - оның Семей облысы Қарқаралы уезіндегі Абай Құнанбайұлы мен Павлодар уезіндегі Садуақас Шорманұлына жазған хаттары болатын. Бұл құжатта Ш.Қосшығұлов Семей облысы мұсылман-дарының съезін шақырып, онда христиан миссионерлігіне қарсы мәселе көтеру жөнінде айтылған бола-тын (Тайшыбай, 2008: 47). Қазақ тарихындағы саяси қуғын-сүргін сол кездің өзінде-ақ басталған болатын.

«Семипалатинский листок» газетінің жазуы бойынша: «Ғалым, орманшы, Қарқаралы уезі Тоқырауын болысының қазағы Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов бір ауыздан сайланды. Редакция сайлаудың нәтижесімен қазақ халқын құттықтайды, өйткені, ұлт жанашыры Бөкейханов Мемлекеттік Думаға сайланып, қазақ халқының мүддесін қорғайтын болды» (ҚР ОМА. 135-қ. 1-т. 86-іс. 12-п.).

1916 жылғы оқиғалар. Алаш көсемдерінің қимыл-әрекеті. II Николай 1916 жылғы 25 маусымда «Империяның бұратана жұртшылығының еркектерін соғыстағы әскердің ұрыс аймағында қорғаныс ғимараттары мен байланыс жүйелерін салуға, сондай-ақ, мемлекеттік қорғаныс мүддесіне қажетті басқа да жұмыстарға жұмылдыру туралы» Жарлығы шықты. Жарлық бойынша қазақтардан 250 мың адам, яғни әрбір үшінші шаңырақтан бір жігіт алынуы керек еді. (Собрание узаконений и распоряжений Правительства, 1916: 174).

Бұл оқиғалардың Солтүстік Қазақстанда қалай өткендігі туралы себебі мен салдарлары туралы «Сарыарқаны өрт алды» 2006. Петропавл, «Северный Казахстан» баспасы. Совет заманында ұлт-азаттық қозғалыстың ұйымдасқан нышаны ретінде бағаланып, көтеріліске дем берушілер мен оған қатысушылар жөнінде оң пікір болғаны рас. Ал, кезінде Алаш көсемдері қарулы көтерілістің заңсыз екенін көрсетіп, халықты қырғыннан сақтандырғаны дұрыс болғанына кейін көз жетіп, алаш қайраткерлерінің мынадай үгіт айтып, халыққа ақыл бергені тарихтан мәлім.

1916 жылғы тамыздың басында IV Мемлекеттік Думаның мұсылман фракциясының ықпалымен Орынборда Қазақстан облыстары өкілдері мен патша әкімшілігі қызметкерлерінің жиналысын шақыруға Әлихан Бөкейханов мұрындық болды. Жиналыс нақты міндеттер қойып, тыл жұмыстарына шақырылған-дарды ұйымдасқан түрде соғыс аймағына жеткізу және олардың еңбегін ұйымдастыру туралы шаралар қабылдады. Патша жарлығына байланысты қазақ даласында байқалған көтерілістер, оларды басып-жаншу туралы үкімет орындары қабылдаған шараларды тексеріп, зерттеу үшін Оралға, Орынборға және Ташкентке А.Ф. Керенскийдің комиссиясы жіберілді. Патша жарлығын орындауға байланысты Қазақ-стандағы, әсіресе Жетісудағы орынсыз әрекеттер жасаған, жергілікті халыққа зардап шектірген, көрші Қытайға дейін бастырған отаршыл үкіметтің қиянатын қатаң сынға алған Әлихан Бөкейханов 1916 жылғы 10 қыркүйекте Думада сөз сөйледі. Генерал Фольбаумның жазалау шараларын қатаң сынға алды. Нақты дәлелдерге сүйене отырып, депутат Керенский билеуші әкімшіліктің жергілікті жағдайларды біл-мей, асыра сілтегендігін, тіпті ораза кезінде жігіттерді жұмысқа шақыру шараларын жүргізгендігін сынға алды. Мысалы, Керенский былай деген еді: «Бүкіл Түркістан мен қазақтардың қыр облыстары Тула немесе Тамбов губерниялары емес... Бұл ұлан-байтақ аймақ өзінің тұрмысы, экономикасы мен саяси мазмұны ерекше аймақ», – деп Түркістан мен Қыр өлкесінің генерал-губернаторларын жауапқа тартуды талап етеді.

Әрине, халықты шығынға ұшыратқан құбылыс қазақ тарихында азаттық күресіне серпін берген тарихи оқиға болғаны да рас. 1917 жылды Әлихан Бөкейханов Минскіде қарсы алған болатын. Мұнда ол Батыс майдан штабының жанында Земгордың «бұратана» халықтар бөлімін құрып, майдан жұмыста-

рындағы мындаған қазақ азаматтарына қамқорлық көрсетіп жүрген. Патшаның тақтан кеткенін, Уақытша үкімет орнағанын сонда жүріп білді де, 1917 жылғы 5 наурызда Орынборға, «Қазақ» газетінің редакция-сына, елдегі жақтастарына жеделхат жолдады. Бұл жеделхатында Алаш көсемі «Қазақ халқының тілегі орындалғанын», енді азаттық, даму жолына түсу қажеттігін көрсетті. *«Ұйымдасып, жаңа үкіметтің күшеюіне қызмет қылалық, кешікпей ашылатын Учредительное Собраниеде һәм г. Думада бәйгеге қосылып, жүзде алып, халқымыздың бақ-берекесіне жол ашталық»*, – деп жазылған.

Жаңа үкімет Торғай облысындағы жағдайдың шиеленіскенін байқап, Ә.Н. Бөкейхановты Уақытша үкімет атынан осы облысқа комиссар етіп тағайындады (Спирин, 1987: 100). Бұл қызметке ол 1917 жылғы 11 сәуірде кірісіп, жыл аяғына дейін атқарды. Ұлттың болашағына байланысты шараларды талқылау үшін Қазақстанның жер-жерінде қазақ съездерін өткізуді ұйымдастырды.

1917 жылғы сәуірдің 2-8 күндері аралығында Орынборда 300-ден астам адам қатысқан Торғай облыс-тық қазақтар съезі өтті, оған Қазан және Уфа мұсылман комитеттерінің өкілдері қатысты. Съезді Ахмет Байтұрсынов ашты. Торғай облыстық съезінің маңызы оның бірінші қазақ съезі екендігінде ғана емес, қазақтың ұлттық саяси партиясын құратын ұйымдастыру бюросын сайлағандығында. Яғни, қазақ мемлекеттігін жаңғыртудың бастамасы болатын. 13 сәуірде ұйымдастыру бюросының мәжілісі өтіп, онда «ұлт-тың мүдделері мен мұқтаждарын қарайтын» Жалпықазақ съезін шақыру жөнінде шешім қабылданды. (Мартыненко, 1992: 46.). Бұдан кейін, Верный қаласында Жетісу, Торғай, Семей, Ақмола және Орал облыстық съездері өткізілді.

Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов пен М.Дулатов Жалпықазақ съезіне үш ай бойы дайындалды. 1917 жылғы 21-26 тамыз аралығында қазақ өлкесінің барлық облыстарының өкілдері жиылған Бірінші жалпықазақ съезі болды. Съезде қазақ өлкесін басқарудың мемлекеттік жүйесі, ұлттық автономия, ұлттық саяси партия, бүкілресейлік мұсылман қозғалысына қатысу, халық ағарту, милиция және құрылтай жиналысына сайлау мәселелері қаралды. Атап айту керек, бұл съездің шешімдері облыстар мен уездердің съездерінде толық қолдау тапты.

1917 жылғы 14 қазанда Құрылтай жиналысына сайлау өткізілді. Бұл сайлауда Алаш партиясы Қазақстанда жеңіске жеткен еді. Семей облысында партия 57,5 %, ал қала мен уезде 85,6 %, Торғай және Орал облыстарында 75 % дауыс алды. Алаш партиясының тізімі бойынша Ақмола облысынан Рақымжан Дүйсембаев – журналист, Ізбасаров – мал дәрігері, Тұрлыбаев Айдархан, Сеитов Асылбек, Итбаев Ережеп, Жанайдаров Сеилбек, Тілеулин Жұмағали, Жұмабаев Мағжан, Мешімбаев Сыздық, Күсемісов Салмақбай дауысқа түсті.

Қараша айында Алаш көсемдері партияның Екінші съезін шақыру туралы жер-жерге хабар берді. Баспасөзде былай жазылған: «Съезге делегат ретінде әр уезден екі ақсақалдан және облыстық қазақ комитеттерінен оқығандар арасынан екі делегаттан шақырылады». 1917 жылдың 21 қарашасында «Қазақ» газетінде «Алаш» партиясының бағдарламасы жарияланды. Съезге барлығы 80 делегат және 130-дан аса қонақ шақырылды. Орыс тілінде Ташкентте шығатын газетте мынадай ақпарат басылды: «Съезге қатысушы-лардың көпшілігі орысшаға жетік, жоғары және орта білімділері де аз емес».

Алаш партиясының съезі 1917 жылғы 5-13 желтоқсан аралығында Орынборда өтті. Қазақ мемлекеттілігі туралы мәселе қаралған II Жалпықазақ съезінің ұйымдастырушылары: Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов болған. Алашорданың төрағасы болып сайланған Әлихан Бөкейханов: «Алашорда бүгіннен бастап қазақ халқының билігін өз қолына алады», – деп қаулы қабылдады.

«Қазақ» газетінің 1917 жылғы 25 қаңтарындағы санында съезд туралы кеңейтілген ақпарат жарияланды. Мысалы, Солтүстік Қазақстанды қамтитын Ақмола облысынан қатысқан делегаттардың тізімінде: Жанәлі Мырзалыұлы, Жәнібек Ғайсаұлы, Иса Малдыбайұлы, Балға Күрлеуітұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Сейітжан Жаханұлы, Есет Жанбайұлы, Кәмәлиддин Ғабдоллаұлы, Құл Бәуенұлы тіркелген.

Съезде қаралуға қойылған мәселелер қатарында: 2. Қазақ автономиясы, 3. Милиция, 4. Ұлт кеңесі, 5. Оқу мәселесі, т.б. көрсетілген. Автономия мәселесі жеке қаралып, оның қаулысы қоса берілген: «2.Қазақ-қырғыз автономиясы – «Алаш» деп аталсын. 3. Алаш автономиясының жері, үстіндегі түгі, суы, астын-дағы кені – «Алаш» мүлкі болсын, 4. Алаш автономиясының низамын Бүкіл россиялық

Учредительное собрание бекітеді. 5. Қазақ арасында тұрған аз халықтардың құқықтары теңгеріледі. Алаш автономиясына кірген ұлттардың бәрі бүкіл мекемелерде санына қарай орын алады. Алаш автономиясының қол астында жерсіз халықтар болса, оларға ұлт һәм мәдени автономия беріледі. 6. Алаш облыстарын қазіргі бүліншіліктен қорғау мақсатымен Уақытша Ұлт Кеңесін құруға, мұның аты «Алаш Орда» болсын. Алаш Орданың ағзасы 25 болып, бұл 10 орын қазақ-қырғыз арасындағы басқа халықтарға қалдырды. Алаш Орданың уақытша тұратын орны – Семей қаласы. Алаш Орда бүгіннен бастап қазақ халқының билігін өз қолына алады. 7. Алаш Ордасы халық милициясын құруға ынтымақпен құрысуға міндетті...» (Грибанова, Жүсіпова, Зұлқашева, 2005: 44).

Съезде «Милиция мәселесі» арнайы қаралды. «Алаш» партиясының 10 тармақтан тұратын бағдарламасындағы 6-шы тармақ әскер құруға арналды. «Ел қорғау үшін әскерді осы күнгі түрінде ұстамау. Әскердің жасқа жеткен жастар өз жерінде қызмет ету: әскер табына бөлгенде туысқан табына қарай бөлу. Әскердің міндетін қазақ атты милиция түрінде атқару.»

«Бұл мәселе әкімдегі докладты тексеріп қарап һәм осы күні мемлекет ішінде бассыздық, талан-тараж, қырылыс-талас болып жатқанын ескеріп, қырғыз-қазақты мұндай бүліншіліктен қорғау үшін сиез төмендегі қаулыны қабыл етті: Ешбір тоқтаусыз милиция түзеуге кірісуі тиіс. Милиция түзудің уақытша тәртібі мынадай: 1. Милиция қызметіне алынады: жасы 20-мен 35 аралығындағы қызметке жарайтын азаматтар. 2. Милицияға азаматтар ақымен жалданып алынады. Егер жалданушы шықпаса, таланмен (тас тастау. – аудармашы) алынады... 11... Әрбір облыста милиция саны мынадай болуға тиіс: Бөкейлікте – 1000, Оралда – 2000, Торғайда – 3000, Ақмолада – 4000, Семейде – 1500, Жетісуда – 2000... Халықтан милиция, оқу комиссия һәм Алаш Орданың шығынына қарайтын ақша әзірге ұлт қазынасынан болып табылады.» Бұл кезде Ресейдегі жағдай өзгеріп, Орынбор қызыл әскердің қарауында қалды. Бұл жағдай тиісінше «Алаш» партиясы көсемдеріне қиындық туғызды. Әлихан Бөкейхан бой тасалап, Орынбордан Семейге келіп тұруға мәжбүр болды. Халықпен «Сарыарқа» газеті арқылы ғана байланыс жасау мүмкін еді (Ууата, 2012: 2012).

Большевиктер басып алған билік Кеңес өкіметіне көшті 1918 жылғы 25 қаңтарда Кеңес үкіметінің төтенше комиссары Әліби Жангелдин Орынбордан жан-жаққа жеделхат жөнелтті. Оның мәтіні мынадай еді: «Халық Комиссарлар Кеңесінің атынан сұраймыз: Орынбордан бой тасалап, революциялық соттан жасырынған Бөкейхановты, Байтұрсыновты және Омаровты тұтқынға алыңыздар» (Бейсембаев, 1987: 80).

Жоғарыда айтылғандай, 1918 жылдың басында саяси жағдай өте-мөте қайшылықты болған. Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан қалыптасқан жағдайдан шығуды есептеп, Мәскеуге, Ұлт істері жөніндегі комиссариатқа жолығу үшін Батыс Алаш Орданың жетекшілері Жаһанша Досмұхамедов пен Халел Досмұхамедовты жіберді. Олар желтоқсандағы Бүкілқазақ съезінің шешімдерін Кеңес өкіметіне ұсынып, Алаш Орданы мойындау жөнінде келіссөз жүргізуге тиіс болды. Сол жылы 2 сәуірде келіссөзге Семейден «Алаш» партиясы Орталық Кеңесінің мүшелері Халел Ғаббасов пен Әлімғали Ермеков қосылды.

1918 жылғы 3 сәуірде Мәскеуге, Кеңес өкіметінің Орталық билігіне «Алаш» партиясының Орталық Кеңесінің 11 баптан тұратын шешімі жөнелтілді. Алаш өкілдері Мәскеудегі келіссөздің қорытындысын хабарлап, «Халық Комиссарлар кеңесі Қазақстанда қамалған алашордашыларды босату жөнінде жарлық шығарғанын, партияның талаптарына кейінірек жауап беретінін» жеткізді.

1918 жылғы 19 наурызда Мәскеуден Кеңес үкіметінің мүшесі, Ұлт істері жөніндегі комиссар Сталин Алашорда төрағасы Әлихан Бөкейхановпен Халел Ғаббасовты телефонға шақырып, ауызша келіссөз жүргізді. Ертеңінде 20 наурыз күні келіссөз қайта жалғасты. Келіссөз нәтижесінде Сталин: «Сіздердің (қазақтардың. авт.) съездің шешімдері Кеңес үкіметін тануға қарсы болмауы керек» деген бір ғана шарт қойды. 1918 жылы 21 наурыз күні Алашорда үкіметі асығыс жиналып, 11 бапта тұратын ынтымақ шартын жасап жөнелтті. (Журтбай, 2005: 450)

Бірақ, бір айдан аса уақыт өтсе де, большевиктер Алашорданың келісіміне жауап бермеді, тіпті жергілікті Кеңес органдары қазақтарға құғындауды тоқтатпады. (Алаш қозғалысы Движение Алаш. Сборник документов и материалов. - Алматы; Алаш, 2005 т. б. 167.). Бұл кезде Қазақстанның шекарасына таяу аймақта Кеңестерге қарсы бірнеше Үкімет құрылған болатын. Олар: Самарада ақ гвардияшылардың әсерлер басқарған Комуч (Құрылтай жиналысына сайланғандардың комитеті. – авт.), Омбыда – Уақытша Сібір үкіметі, Оралда башқұрт автономиясы болатын.

Кеңес үкіметінен күдер үзген Алашордашылар Орынбордағы Дутовпен келіссөз жүргізуге, сол арқылы Омбыдағы Сібір уақытша үкіметіне, қараша айында Колчак билігімен келіссөз жүргізуге делегация жіберді. Алашорда басшылары Екінші жалпықазақ съезінің шешімдерін орындау үшін Сібір үкіметінен көмек сұрады. Сібір үкіметі Алашорданың біраз талаптарын мойындап, ұлттық сот құруға, ұлттық-милиция әскер құруға келісім берді. Алайда бұл үміт ақталмады, «Ресей бөлінбейтін біртұтас мемлекет болады» деген желеумен Алашорда үкіметін мойындаудан бас тартты.

1918 жылғы 21 сәуірде Алашорда атынан Халел Ғаббасов Кеңес үкіметінің басшылары Ленин мен Сталинге тілек білдірді «Қазақ автономиясының мәселесі қазақ халқы үшін өмір мен өлім сияқты аса маңызды.» (ГАРФ РФ. Ф.1318. Оп.1. Д.28. Л.36) «...20 наурызда, сымсыз телефон арқылы комиссар Сталинмен сөйлескенімізде, ол бізге Кеңес халық комиссарлары советінің көзқарасын жеткізген болатын, бұл көзқарас қазақ халқының жүрегіне көп үміт ұялатып еді.

Соған қарамастан, жергілікті халықтың тілегі мен арманы аяқ асты болды. Совет депутаттарының жергілікті органдары өзінің теріс жолынан қайтпай жатыр. Олар қазақтың қоғамдық ұйымдарын қуғын-сүргінге ұшыратып, белсенділерімізді түрмеге жабуға. Осылайша, халықтың мазасы кетті, ұлтаралық қатынас шиеленісті. Сенімсіздік отын сөндіріп, ұйымдық жұмысты бастау керек, төніп келе жатқан қатердің алдын алған жөн. Қазақ халықтық кеңесі (Алаш Орда деп оқыңыз. – авт.) қазақ халқының тілегін бұлжытпай орындайды, сондықтан автономия құру идеясын неғұрлым тезірек жүзеге асыру қажет. Бұл үшін барлық күшті саламыз, сіздердің тараптан шұғыл жауап күтеміз».

Кеңес өкіметінің басшылары Алаш көсемдерінің талабына қалай жауап бергендігі туралы Семейде шығатын «Абай» журналында жарық көрген мына мақала дәлел болады: «20 март күні (ескіше) Мәскеудегі Совет үкіметінің басшысы Ленин мен Народный комиссар Сталиннен Бөкейханов, Ғаббасов атына телеграм келді.

Мұндағы Халел, Әлімхан «прямой проводпен» ауызба-ауыз Ленинмен, Сталинмен сөйлескендегі алған хабары мынау: әр халықтың өз билігін өзіне береміз деп шашқан закон жарлығымыз әлі сол қалпында, айтқанымыз айтқан Сіздердің өкілдеріңіз бізге әкеліп тапсырған жалпықазақ съезінің қаулысын түгелімен қабыл аламыз. Жалғыз-ақ Совет үкіметін танысыздар. Енді біздің билік береміз деген сөзімізді іске асыру керек. Ол жердегі тұрған әкімшілікпен бірігіп, съез шақырып автономияны жария қылу жолында болатын комиссия жасаңыздар. Қазақ сияқты тұрмысы, ғұрпы, елі, жері басқа жұртқа өз билігін алуға ерік. Қазақтың қамқорлары тезірек комиссиясын жасап, автономиясын жария қылуға асығар деп білеміз. Ондағы бір ниет, бір тілектегі адамдармен ақылдасып, байлаған сөздеріңізді бізге білдіріңіз», - деп Ленин, Сталин қол қойған...

Алайда, саяси жағдайдың қиындауына Көлбай Тоғысов бастаған «Үш Жүз» партиясының Алашорда-шыларға қарсы бітіспес күресі себеп болды. 1918 жылғы 21 сәуірде В.И. Ленин мен И.В. Сталинның атына жолдаған жеделхатында К.Тоғысов Батыс Сібір мен Дала өлкесінде «Совет үкіметінің платформа-сында тұрған және онымен бірге қол ұстасып келе жатқан «Үш Жүз» деген қазақ социал-партиясы барын» және оның «кадет Бөкейханов басқаратын буржуазиялық «Алаш» партиясына қарсы екендігін білдіреді. Алаш партиясына жауап беруді сүйреткіге салған Сталин Тоғысовтың ұсынысын да естен шығармаған. Мысалы, Ә.Жанкелдинді телефонға шақырып: «Менімен Көлбай Тоғысов сөйлесті, ол «Үш Жүз» газетінің редакторы, сонымен бірге алашордашылар партиясына қарсы «Үш жүз» партиясын құрушы. Осы партия бізге жақынырақ деп ойлаймын. Онымен байланысып, бұл өзі қандай партия және Тоғысовтың кім екенін білген жөн. Егер бұл партия шынымен де алашордаға қарсы әрекет жасап, бізге жақындығын танытып отырса, онда оны өзімізге тарту керек» (Жанкелдин, 1975: 48).

1918 жылы көктемде «Үш жүз» партиясы орталық комитетінің 200 адам қатысқан кезектен тыс отырысында Алаш партиясының мүшелері Мағжан Жұмабаевты, Асылбек Сеитовты, Ерқосай Мұқышев-ты, Айдархан Тұрлыбаевты, Ережеп Итбаевты және басқаларын «Кеңес өкіметінің жаулары» ретінде қамауға алу туралы қаулы алған. Оларға Петропавл уезінде қазақ (алаш) милициясына кісі жинады, Кеңес өкіметіне қарсы күш жинады» деген айып тағылды. С.Сейфуллин өзінің «Тар жол, тайғақ кешу» романында «Үш жүз» партиясының әлеуметтік тірегі Омбы жатақтары болды деген пікірді айтқан.

Осындай қиын-қыстау кезеңде Алашорда басшылары түгелдей жасырын жағдайға көшті. Әлихан Бөкейханов 1918 жылы 19 маусымда Семей қаласын қызылдардан босатып, қала ақтардың қолына көшкеннен кейін ғана Семейге оралды.

Алаш қайраткерлерінің кеңеске қарсы күресінің жаңа кезеңі туды. Алайда, Сібірдегі Ресей үкіметі «Біртұтас, бөлінбейтін Россия» деген идеяны басшылыққа алып, қазақ халқының дербес мемлекет құру талпынысына бөгет жасады. Тіпті, ашық түрде «Алашорданы» тарату туралы құжат қабылдаған болатын (СҚОА. 9-қ. 1-т. 2370-іс. 888-п.).

Большевиктер билігі құлағаннан кейін 24 маусымда Алашорда жұмысқа кірісіп, Ә.Бөкейхан Алашорда үкіметі атынан жер-жерге жедел хабар жөнелтілді. Ол кезде жеделхат тек қана орыс тілінде жөнелтілетін болғандықтан, тарихи құжатты қазақшаға аудармай бергенді жөн көрдік:

«Телеграмма из Заречной Слободки (Алаш қаласы деп оқыңыз. – **авт.**). Обком Алаш. Председателя Алаш-Орды Букейханова об организации местных советов Алаш, милиции, сбора денег.

Зайсан – уездному киргизскому комитету, Усть-Каменогорск уездной земской управе, Айтбакину, Кокбекты обществу «Брлик» Сарсенову, Каркаралы уездной земской управе, Павлодар уездной земской управе, Омск областному комитету Алаш, Петропавловск уездной земской управе Тлеулину, Кокчетав уездной земской управе Мукучеву, Акмолинск киргизскому комитету Хожамбердину, Атбасар киргизскому комитету Джанайдарову, Славгород Саралинский комитет Сагадату Джелкилдекову, Баянауыл районному комитету Сеитову.

Одинадцатого (двадцать четвертого) июня Алаш-Орда согласно постановления второго общекиргизского съезда приступила исполнению своих обязанности. Она находится союзных отношениях Сибирской, Башкирской автономиями, предлагает организовать областной, уездный Совет Алаш Орды из членов в количестве минимум три, максимум пять членов. Предлагает организовать местный совет Алаш-Орда, который временно ведает политические, культурные дела всего киргизского населения, не вмешиваясь компетенцию местных земских, городских самоуправлений. Немедленно приступить к организации милиции, работая в контакте местными представителями Сибирского Временного Правительства. Согласно постановления указанного съезда приступите к сбору денег. В Семипалатинском, в некоторых других уездах организованные алашские отряды находятся на фронтах с войсками Сибирского Временного Правительства и казаками. Председатель Алаш-Орды Букейханов.»

Осы мазмұндағы жеделхат Орал облыстық управасына да жіберілді. Онда да, Алашорданың Сібір және Башқұрт автономияларымен одақтас екені көрсетілген. Алашорданың облыстық және уездік кеңес-терін ұйымдастыру, жергілікті комитеттер ұйымдастыру мәселесі қойылған. Ақтармен байланыс жасап, атаман Дутов арқылы қару-жарақ мәселесін шешуді тапсырған. Семей, Ақмола және Торғай облыс-тарында қарулы отрядтар жасақталып, казак офицерлерінің басшылығымен большевиктерге қарсы күрес ұйымдастыру мәселесі қозғалған.

Нәтижелер.

Алаш Орда үкіметі өз автономиясын бар күшімен қорғауға тырысты. Олар автономия, ұлттық үкімет, ұлттық милиция және армияның ыдырайтын империядан тәуелсіздік алу жолындағы алғашқы кадам екенін түсінді.

1918 жылғы 11 маусымда Алаш Орда үкіметінің қаулысымен әскери министрлік функциялары бар және Алаш Орданың облыстық және уездік бөлімдері жанынан облыстық және уездік әскери кеңестер ашу құқығы бар үш адамнан тұратын Әскери кеңес құрылды. Әскери кеңеске «Большевиктермен күресу үшін жігіттерді шақыру» міндеті жүктелді. 1918 жылы шілде айында Ақмола облысы Петропавл уездіне қарайтын Аққусақ болысында өткен Алаш көсемдерінің жиыны осы мәселеге арналған еді.

Кеңес жазушысы, коммунист Сәбит Мұқанов өзінің «Өмір мектебі» кітабында бұл оқиғаны естелік түрінде сәл бұрмалап көрсеткен. «...Қызылжарда шығатын «Жас азамат» газетінің жаз ортасы ауа хабарлауына қарағанда, шамасы тамыз айларында Ақмола облысының Көкшетау және Қызылжар ояздарындағы қазақ болыстарының жиналысы өткізілмек, онда Алаш милициясына қазақтан жігіт алу мәселесі қаралмақ. Жиналысқа Орынбордан, Омбыдан, Қызылжардан Алашорда «Үкіметінің» басты адамдары келмек... Июль айы аяқтала берген кезде жоғарыда аталған жиналыстың Аққусақ болысында өткізілетіні мәлім болды. Болыс – атақты миллионер Әлтидің баласы Садуақас. Білетін адамдардың айтуынша, аталған екі оязда қазақ болыстарының саны жиырма екі. Солардың бәрінен де жиналысқа адамдар келу керек».

Деректің құндылығы Алашорда өткізетін жиынның Садуақас басқаратын Аққусақ болысында өткізілетіні және екі уездің де өкілдері қатысатыны. Алашорда үкіметінің атынан Міржақып Дулатов, Омбы облыстық Алашорда комитетіне Ережеп Итбаев, Салмақбай Күсемісов, Айдархан Тұрлыбаев, Қызылжардан Жұмағали Тілеулин, Көкшетау Алашордасынан Ерқосай Мұқышев, тағы басқа қайраткерлер бас болып, Алаш милициясына әскер қосу мәселесін ұйымдастырды. Жазушы жиынның барысын былай суреттейді: «...Барлығы екі жүзге тарта адам салт атқа мініп әскерше он-оннан сапқа тұрып, командирше олардың алдында Дулатов оғаш отырып, «Арғы атаң – Ертірік» аталатын Алашорданың гимнін әндете қосылып айтып барды (Мұқанов, 2002: 456).

Жанама деректерге қарағанда, бұл бас қосуға Мағжан Жұмабаев та қатысқан. «Үш жүз» партиясы Орталық комитетінің қарары» деп аталатын құжатта 1918 жылғы маусымда «Қазақ әскерін жарақтау және ақша-қаражатын жинау мақсатында контрреволюциялық «Алашорда» үкіметінің мүшелері

Мағжан Жұмбаев, Қазі Торсанов Петропавл уезіне іс-сапарға жұмсалған». Сол сияқты бұл тізімде Алаш қайраткерлері Асылбек Сеитов, Мұхтар Саматов пен Ерқосай Мұқышевтың есімдері де аталады.

Алаш әскері қатарына шақырудан босатылатын жағдайлар мыналар: а) жалғыз ұл; ә) отбасында жал-ғыз қожайын; б) әкесі 50 жастан асқан, ал бауырлары 15-ке толмаған ұл; в) егер отбасында жұмылдыру жасына жеткен бірнеше ағайынды болса, олардың тек біреуі ғана шақыртылады; г) қауымға, жұмылды-рылуға түскен жігітке де басқа адам жолдауына болады; ғ) барлық оқу орындарының оқушылары.

Қызылжарда Алаш қайраткерлерінің үлкен жиналысын өткізудің тарихи орны 1918 жылы шілде айында анықталды. Бұл маңызды тарихи оқиға Әлти қажының қонысында Аққұсақ болысында, (қазіргі СҚО Жамбыл ауданында) сол кезде оның ұлы Алаш белсендісі Сәдуақас болыс болған жерде өтті.

Барлыбаевтар әулеті – ХҮІІІ-ХХ ғасыр аралығында өмір сүріп, Қызылжар өңірінің қоғамдық-әлеуметтік өміріне белсене ат салысқан, өз кездерінде аға сұлтанның кеңесшісі, Батыс Сібір шекаралық комиссиясының мүшесі, болыс старшыны, бий, аға сұлтан, заседатель, кеңесші, білікті заң қызметкері сынды қызметтермен ірі билік басында болған тұлғалар.

Барлыбаев Әлти Көкенұлы – 1854 жылы туып, 1926 жылы «Бибалай» қыстауында дүниеден озған. Жамбыл ауданы «Бақырлған» ауылынан 3-4 шақырым жердегі «Бертіс» зиратына жерленген. Заманында Әлти Көкенұлы Қызылжар өңірінде ірі бай болған. Қызылжар, Қорған, Омбы қалаларында, Преснов, Пресногорьков станцияларында сауда орындары болған. ХҮІІІ ғасырда ағарту жұмыстарымен, Қызылжардың қоғамдық-саяси өмірінде белсенді рөл атқарған Барлыбаевтар әулетінің белді ұрпағы. Әлтидің әкесі – Барлыбай Шәукерұлының ең кенже баласы, Сегіз сері (1818-1854), Нияз сері (1818-1893), Біржан сал (1825-1897), Шәрке сал (1824-1907) сияқты атакты сал-серілердің тобында болып, серілікпен аты шыққан Көкен сері. Әлтидің жұбайы – Алдай руының Мысық деген тұқымының қызы Ділдебай.

Әлтиұлы Сәдуақас – ірі бай, Алаш Орда қозғалысының белді мүшесі. Кеңес заманында Петропавл округі Төңкеріс ауданы №2 ауылда тұрған. Мүлкін тәркілеп, отбасымен Петропавл округінің шегінен шығару туралы шешім Петропавл Окрисполком Төралқасының 22/ІХ/28 ж. қаулысымен бекітілді. Әлтиұлы Сәдуақас І санаттағы бай ретінде Петропавл округінің шегінен отбасымен Ақтөбе қаласына жер аударылды.

Әлтидің екінші ұлы - Сейітахмет (1881-1939) Кеңес үкіметінің алғашқы жылдары ауыл молдасынан хаттанып, көзі ашық саясаткер ретінде Преснов болысының ревком төрағасы болған.

Қорытынды

Қызылжар өңіріндегі осындай тарихи оқиғаға қатысты, бүгінгі таңдағы зерттеу жұмыстарының нәтижесінде өңіріміздегі Алаш Орда үкіметін қолдаушылардың жаңа есімдері мен Алаш жиылысы болған тарихи орын анықталды. Осыған орай, СҚО, Жамбыл ауданындағы Алаш жиылысы өткен тарихи орын Қазақстанның жалпыұлттық киелі жерлерінің қатарына 2022 жылы бекітілді. 2022 жылы 28 мамыр күні «Солтүстік Қазақстан және Алаш» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материал-дарының жинағы жарыққа шықты.

Алаш қайраткерлерінің, олардың күшімен құрылған Алаш партиясының және «Алаш Орда» үкіметі-нің мүшелері Солтүстік Қазақстан аймағында ұлттық сананы ояту, азаттық күресін бастау арқылы Қазақ-стан мемлекеттілігінің негізін қалады. Кейін, кеңес өкіметінің үздіксіз қуғындауына ұшырап, тәуелсіздік жолында қаза болды. Зерттеудің келесі кезеңінде Алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметі жан-жақты тексеріліп, нақты бағасы беріледі.

Алғыс айту: Мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті тарапынан 2022-2024 жылдарға арналған ШЖК АР14870568 «ХХ ғасыр басындағы Солтүстік Қазақстан: Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі және рухани мұрасы» гранттық жобасымен қаржыландырылған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Григорьев В.К. Алихан Букейханов. Поиск ориентиров. – Астана: Санат, 2008. – С. 21.
2. Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. – Алматы: Мектеп, 2021. – 129 б.
3. Асфендияров С. История Казахстана с древнейших времен. – Алматы: Мектеп, 1993. – 127 б.
4. Букейханов А.Н. Киргизы // *Формы национального движения в современных государствах.* – СПб.: Риддер, 1910. – 599 с.
5. Брайнин С., Шафиро Ш. Восстание казахов Семиречья в 1916 году. – Алматы: Мектеп, 1936. – 53 с.
6. Әбдіәкімов Ә. Қазақстан тарихы. – Алматы: Мектеп, 1994. – Б. 105.
7. Тайшыбай З. Мағжанның Қызылжары. – Астана: Астана-полиграфия, 2008. – 232 б.
8. *Собрание узаконений и распоряжений Правительства.* – Отдел 1, № 182. 6 июля 1916. – С. 174

9. Спирин Л.М. *Россия.1917 год. Из истории борьбы политических партий.* – Москва: Мысль, 1987. – С. 100
10. *Алаш Орда: сборник документов / сост.: Мартыненко Н., отв. за выпуск Г. Мурзахметов.* – Алма-Ата: Айқап, 1992. – 192 с.
11. *Алаш қозғалысы: құжаттар мен материалдар жинағы. 2-ші том / құраст. Грибанова Е.М., Жүсіпова А.Е., Зұлқашева А.С. ж. б.* – Алматы: Алаш, 2005. – 432 б.
12. Uyama T. *The Alash Orda's Relations with Siberia, the Urals and Turkestan: The Kazakh National Movement and the Russian Imperial Legacy.* Uyama Tomohiko, ed. *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts.* – London: Routledge, 2012. pp. – 271–287. (in Eng.)
13. Бейсембаев С. *Ленин и Казахстан, 2-е изд.* – Алма-Ата: Казахстан, 1987. – С. 79-80.
14. Журтбай Т. *Боль моя, гордость моя алаш. Трилогия.* – Астана: Алаш, 2005. – 450 с.
15. Жанкелдин Ә. *Документтер мен материалдар.* – Алматы: Санат, 1975. – 147 б.
16. Мұқанов С. *Өмір мектебі. 2-том.* – Алматы: Жазушы, 2002. – 460 б.

References

1. Grigorev V.K. *Alihan Býkeihanov. Poisk orientirov.* – Astana: Sanat, 2008. – s. 21.
2. Qoigeldiev M.Q. *Alash qozǵalysy.* – Almaty: Mektep, 2021. – 129 b.
3. Asfendiarov S. *Istoria Kazahstana s drevneishih vremen.* – Almaty: Mektep, 1993. – 127 b.
4. Býkeihanov A.N. *Kirgizy // Formy nasionalnogo dvijenija v sovremennyh gosýdarstv.* – Spb: Ridder, 1910. – 599 s.
5. Braunin S., Shafiro Sh. *Vosstanie kazahov Semirechá v 1916 godý.* – Almaty: Mektep, 1936. – 53 s.
6. Ábdiákimov Á. *Qazaqstan tarıhy.* – Almaty: Mektep, 1994. – B. 105.
7. Taishybai Z. *Maǵjannyń Qyzyljary.* – Astana: Astana-poligrafia, 2008. – 232 b.
8. *Sobranie ýzakonenu i rasporájenu Pravitelstva.* – Otdel 1, № 182. 6 iyúlá 1916. – s. 174
9. Spurin L.M. *Rossia.1917 god. Iz istoru borby politicheskikh partu.* – Moskva: Mysl, 1987. – s. 100
10. *Alash Orda: sbornik dokýmentov / sost.: Martynenko N., отв. za vypýsk G. Mýrzahmetov.* – Alma-Ata: Aıqap, 1992. – 192 s.
11. *Alash qozǵalysy: qujattar men materialdar jınaǵy. 2-shi tom / qurast. Gribanova E.M., Júsipova A.E., Zulqasheva A.S. j. b.* – Almaty: Alash, 2005. – 432 b.
12. Uyama T. *The Alash Orda's Relations with Siberia, the Urals and Turkestan: The Kazakh National Movement and the Russian Imperial Legacy.* Uyama Tomohiko, ed. *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts.* – London: Routledge, 2012. pp. – 271–287. (in Eng.)
13. Beisembaev S. *Lenin i Kazahstan, 2-e izd.* – Alma-Ata: Kazahstan, 1987. – SS. 79-80.
14. Jýrtbai T. *Bol moia, gordos moia alash. Trilogia.* – Astana: Alash, 2005. – 450 s.
15. Jankeldin Á. *Dokýmentter men materialdar.* – Almaty: Sanat, 1975. – 147 b.
16. Muqanov S. *Ómir mektebi. 2-tom.* – Almaty: Jazyshy, 2002. – 460 b.